

บทที่ ๔

วิเคราะห์อิทธิพลแนวคิดและภาวะผู้นำของพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์)

บทบาทภาวะผู้นำเกี่ยวกับการตีความพุทธศาสนาของพุทธทาสภิกขุ นับเป็นความพยายามที่ต่อเนื่องในการปฏิรูปพุทธศาสนาของไทย ท่านพุทธทาสได้ตีความคำสอนของพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทและธรรมเนียมการปฏิบัติของชาวพุทธไทย ด้วยการใช้ปัญญาและเหตุผล อันเป็นผลสืบเนื่องมาจากความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์ในปัจจุบัน และการเติบโตของชนชั้นกลางในสังคมไทย ซึ่งรวมถึงคนในวงการวิชาชีพต่าง ๆ และปัญญาชน ผลลัพธ์ที่ตามมาก็คือ ท่านได้เป็นผู้วางกรอบทฤษฎีทางสังคมกับการศึกษาพระไตรปิฎก และการตีความพุทธศาสนา ด้วยปัญญาและเหตุผล ทำให้แนวคิดบทบาทรวมทั้งคำสอนของท่านมีอิทธิพลต่อสังคมไทย ซึ่งในบทนี้ผู้วิจัยจะได้แยกวิเคราะห์แนวคิดและบทบาทผู้นำของท่านพุทธทาสภิกขุที่มีอิทธิพลต่อสังคมไทย ในด้านที่เกี่ยวกับนักคิด นักศึกษาค้นคว้า เศรษฐกิจ สังคมการเมือง การศึกษา การเผยแผ่หลักธรรม และคุณธรรมของผู้นำ คณะสงฆ์ที่พึงประสงค์ตามหลักพระธรรมวินัย ผู้วิจัยจะได้เสนอตามลำดับดังนี้

๔.๑ อิทธิพลแนวคิดและภาวะผู้นำทางด้านการเป็นนักศึกษาค้นคว้าที่มีต่อสังคมไทย

ผลงานด้านการเป็นนักศึกษาค้นคว้าที่มีอิทธิพลของพุทธทาสภิกขุ มีปรากฏเป็นหนังสือมีมากมายที่สำคัญหนังสือชุด “ธรรมโฆณ” ซึ่งรวบรวมคำบรรยายของท่านไว้กว่า ๕๐ เล่ม อาจนับได้ว่า เป็นผลงานของนักคิดชาวพุทธฝ่ายเถรวาทคนเดียว ที่มีขนาดใหญ่ที่สุด เท่าที่เคยมีมาในประวัติศาสตร์ เมื่องานชุดนี้ได้รับการรวบรวมและตีพิมพ์เสร็จสิ้นสมบูรณ์แล้ว จะมีความยาวมากกว่า คัมภีร์พระไตรปิฎกเสียอีก โดนาลด์ เค สวเฮอร์ (Donald K. Swearer) นักวิชาการชาวอเมริกัน ผู้เชี่ยวชาญพุทธศาสนาของไทย ได้ประเมินบทบาทและสถานะของพุทธทาสภิกขุในประวัติศาสตร์พุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทไว้ ในฐานะนักคิดฝ่ายเถรวาท ผู้ซึ่งมีแนวความคิด ที่เป็นต้นแบบและทรงอิทธิพลที่สุด นับตั้งแต่พุทธโฆษาจารย์ เป็นต้นมา และอาจประเมินบทบาทของท่านพุทธทาสภิกขุ ภายในวัฒนธรรมชาวพุทธ ให้เสมอกับนักคิดชาวพุทธอินเดีย ที่ยิ่งใหญ่อย่างเช่น นาคารชุน ซึ่งได้ถูกนำมาเปรียบเทียบกับท่าน คำบรรยายของพุทธทาสภิกขุจำนวนหนึ่ง ได้พูดถึงปัญหาทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม จากทรรศนะในทางพุทธศาสนา ซึ่งในที่สุดแล้วนำไปสู่แนวความคิดเรื่อง “ธรรมิกสังคมนิยม” ของท่านพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ได้รับอิทธิพลเป็นอย่างมาก จาก

แนวทางการปฏิรูปด้วยเหตุผลนิยมของรัชกาลที่ ๔ และสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส พุทธทาสภิกขุนับได้ว่าท่านมีความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดกับพระภิกษุ สายธรรมยุต (ธรรมยุติกนิกาย) และเป็นที่รู้จักกันดีในพระสายธรรมยุตบางส่วนในระหว่างปีต้น ๆ แห่งชีวิตนักบวชของท่าน ในปี พ.ศ. ๒๔๘๐ งานแปลของท่านในเรื่องพุทธประวัติเป็นที่ยอมรับ และได้กลายเป็นตำราเรียนของมหาวิทยาลัย ซึ่งป็นมหาวิทยาลัยสงฆ์ในฝ่ายธรรมยุตในการวิเคราะห์พุทธศาสนาด้วยระบบของเหตุผล ท่านพุทธทาสภิกขุได้รับการสนับสนุนเป็นส่วนตัวจากพระเถระสายธรรมยุตหลายท่าน ในระหว่างทศวรรษที่ ๒๔๘๐ และ ๒๔๙๐ สมเด็จพระหลวงวชิรญาณวงศ์พระสังฆราชเจ้า (ม.ร.ว. ชื่น นพวงศ์) แห่งวัดราชาธิวาส เป็นผู้สนับสนุนที่สำคัญที่สุดของท่าน เมื่อครั้งที่นักอนุรักษ์นิยมอย่างคุณพระทิพย์ปรีญา ได้ร้องเรียนต่อ นายกรัฐมนตรี จอมพล ป. พิบูลสงคราม และสมเด็จพระสังฆราชเจ้าวชิรญาณวงศ์ ในปี พ.ศ. ๒๔๙๑ กล่าวหาพุทธทาสภิกขุ ว่าเป็นคอมมิวนิสต์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้ามิได้ทรงสั่งการใด ๆ มากไปกว่า ทรงแนะนำให้พุทธทาสภิกขุไปศึกษาอรรถกถาในคัมภีร์วิสุทธิมรรค

การที่ท่านพุทธทาสภิกขุได้รับความสนับสนุนจากพระเถระสายธรรมยุตบางรูปนั้น ดูเหมือนว่าเป็นเพราะ แนวความคิดด้านการปฏิรูปของท่าน ได้รับการยอมรับว่า เป็นการสืบทอดธรรมเนียมการใช้เหตุผลและสติปัญญา ที่เริ่มต้นขึ้นโดยรัชกาลที่ ๔ และได้รับการสานต่อโดย สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ท่านพุทธทาสภิกขุได้วิพากษ์วิจารณ์ ความเชื่อทางไสยศาสตร์ของไทยเป็นอย่างมาก และท่านสนับสนุนความการศึกษาค้นคว้าแนวคิดริเริ่มใหม่ๆ อย่างเช่น การสอนพุทธศาสนาแก่ฆราวาส ด้วยภาษาไทยแทนการสอนด้วยภาษาบาลี รวมทั้งสนับสนุนการแปลพระไตรปิฎกเป็นภาษาไทยอีกด้วย ที่สำคัญท่านพุทธทาสภิกขุได้ศึกษาค้นคว้า และวิพากษ์วิจารณ์ความเชื่อความประเพณีของพระสงฆ์สายมหานิกาย อีกทั้งนำคำสอนและข้อวัตรปฏิบัติบางอย่างของสายธรรมยุตมาประยุกต์ใช้ ทำให้ฝ่ายธรรมยุตรู้สึกพอใจ นอกจากนี้การที่ท่านพุทธทาสภิกขุไม่เข้าไปยุ่งเกี่ยวกับการเมืองของคณะสงฆ์ที่กรุงเทพฯ โดยปลีกตัวไปอยู่วัดป่าในต่างจังหวัดนั้น ทำให้ท่านได้มีเวลาศึกษาค้นคว้าทำงานปฏิรูปพระพุทธศาสนาด้วยสติปัญญาแต่เพียงอย่างเดียวที่สวนโมกข์ โดยการบรรยาย การเขียน และการตีพิมพ์หนังสือมากมายที่มีอิทธิพลต่อสังคมไทย และมีอิทธิพลต่อการใช้อ้างอิงของนักวิชาการทางพระพุทธศาสนาในปัจจุบัน

๔.๒ อิทธิพลแนวคิดและภาวะผู้นำทางด้านการเป็นนักคิด ที่มีต่อสังคมไทย

ในประวัติศาสตร์อันยาวนานของพุทธศาสนานั้น พระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทในเอเชียใต้ และ เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งรวมทั้งประเทศศรีลังกา เมียนมาร์ ไทย ลาว และเขมร ได้พยายามที่จะรักษารูปแบบ คำสอนของพระพุทธเจ้าและข้อวัตรปฏิบัติของพระภิกษุสงฆ์ โดยเกือบมิได้มีการ

เปลี่ยนแปลงอย่างสำคัญใด ๆ เลย จึงอาจจัดได้ว่าเป็นตัวแทนของพุทธศาสนาในฝ่ายอนุรักษนิยม เมื่อพิจารณาในแง่ ลัทธิคำสอนแล้ว พระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทถูกกำหนดในชั้นพื้นฐานจากการสังคายนาพุทธศาสนาในครั้งที่สาม (กล่าวคือกถาวัตถุ) และจากอรรถกถาของพุทธโฆษาจารย์ ในคริสต์ศตวรรษที่ ๕ (กล่าวคือ วิสุทฺธิมรรค) พุทธทาสภิกขุถือว่าเป็นนักคิดในยุคปัจจุบันที่มีอิทธิพลต่อวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทในประเทศไทย ซึ่งเป็นที่ยอมรับไปทั่วโลกถึงบทบาทแนวคิดที่ท่านสามารถใช้ทฤษฎีการตีความคำสอนจากพระไตรปิฎก ซึ่งปรากฏชัดเป็นที่รู้จักกันในวรรณกรรมหนังสือ “ภาษาคน-ภาษาธรรม” และในวรรณกรรมเรื่อง “ปฏิจลสมุปบาทจากพระโอสถ” ท่านพุทธทาสภิกขุได้นำเสนอหลักธรรมเรื่อง ปฏิจลสมุปบาทในฐานะเป็นหัวใจสำคัญของพระพุทธศาสนา พร้อมทั้งได้นำเสนอทฤษฎีสำหรับตีความ ปฏิจลสมุปบาทแนวใหม่ที่แตกต่างไปจากการตีความแบบจารีต นั่นคือทฤษฎี “ภาษาคน-ภาษาธรรม” ทฤษฎีนี้น่าจะตกผลึกมาจากการที่ท่านได้ใช้เวลาค้นคว้าพระไตรปิฎกมาเป็นเวลานาน ท่านให้สัมภาษณ์ถึงการค้นพระไตรปิฎกของท่านว่า “ต้องเปิดหมด เปิดทุกใบ ฉะนั้นตลอดที่ผ่านมา ๕๐ ปี ก็เปิดหลายรอบ หลาย ๆ เที้ยว หลายคราว” ภาษาพระไตรปิฎกในทัศนะของท่านพุทธทาสมี ๒ ประเภท คือ “ภาษาคน” และ “ภาษาธรรม” ภาษาคน คือ ภาษา “สำหรับสอนศีลธรรมแก่คนที่ยังหนาด้วยสัสสตทิฏฐิ” เป็นภาษาต้น ๆ ที่สื่อสารกันเพื่อให้เกิดความเข้าใจในสังคมมนุษย์ เป็นภาษาในระดับที่ยังมีตัวตน โดยอาจจะนำเอาความคิดความเชื่อที่มีอยู่สังคมมาเป็นเครื่องมือก็ได้ เช่นความเชื่อที่ว่า “นรกอยู่ใต้ดิน สวรรค์อยู่บนฟ้า” เป็นต้น ในทรรศนะของท่านพุทธทาส ข้อความใดก็ตามที่สื่อออกมาเป็นภาษาคน จะมีความหมายระดับภาษาธรรมซ่อนลึกลอยอยู่เบื้องหลัง ดังนั้น ในฐานะเป็นนักศึกษาพุทธธรรม เราจะต้องตีความภาษาคนให้เข้าถึงความหมายระดับภาษาธรรมให้ได้ เช่น เมื่อพูดถึงนรก-สวรรค์ ก็ต้องบอกว่า “นรกหรือสวรรค์นั้น เป็นไปตามอายตนะ ที่อายตนะคือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ” ส่วนภาษาธรรม คือภาษาที่กล่าวถึงสังขารในพระพุทธศาสนาโดยตรง เป็นภาษาระดับปรมัตถธรรมที่กล่าวถึงความไม่มีตัวตน

ทฤษฎีภาษาคน-ภาษาธรรมของท่านพุทธทาส ถือว่าเป็นกรอบแนวคิดสำคัญที่ท่านใช้เป็นฐานในการตีความคัมภีร์มาโดยตลอด ถ้ามองว่าทำไมท่านพุทธทาสจึงสร้างทฤษฎีภาษาคน-ภาษาธรรมขึ้นมา ในทัศนะของผู้วิจัย ส่วนหนึ่งน่าจะมาจากการที่ท่านประสบปัญหาเกี่ยวกับข้อความในพระไตรปิฎกบางอย่างที่ไม่สอดคล้องกับข้อพิสูจน์ของศาสตร์สมัยใหม่ หรือไม่สามารถสื่อสารให้คนสมัยใหม่ยอมรับได้ โดยเฉพาะข้อความที่ไม่สอดคล้องหลักวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ เช่น เรื่องนรกใต้ดิน สวรรค์บนฟ้า การเวียนว่ายตายเกิดในภพภูมิต่าง ๆ ตามจักรวาลวิทยาแบบเดิม และเรื่องราหูอมจันทร์ในจันทิมสูตร เป็นต้น แน่แน่นอนว่าข้อความเหล่านี้เมื่อนำมาอธิบายด้วยศาสตร์สมัยใหม่ จะต้องเกิดปัญหาในแง่ความสมเหตุสมผลอย่างแน่นอน พุทธทาสจึงหาทางออกจากปัญหานี้ด้วยการสร้างทฤษฎี “ภาษาคน” ขึ้นมาอธิบาย หมายความว่าเราไม่จำเป็นต้องปฏิเสธข้อความเหล่านี้ แต่ต้องตีความแบบใหม่หรือค้นหาเจตนารมณ์ของข้อความเหล่านั้น เป็นภาษาที่สื่อสารกับคนธรรมดาสามัญ

ทั่วไป ซึ่งเป็นความนิยมของคนในยุคนั้น ๆ โดยมีจุดมุ่งหมายในระดับศีลธรรม ภาษาระดับนี้ไม่จำเป็นต้องมีข้อเท็จจริงในระดับอภิปรัชญา (metaphysical) เป็นฐานรองรับ สิ่งสำคัญคือเราต้องสามารถตีความภาษาคนเข้าไปหาภาษาธรรมให้ได้ เมื่อตีความได้ดังนี้ ก็หมดปัญหาในแง่ความไม่สมเหตุสมผล จากทฤษฎีแนวคิดดังกล่าวจึงเป็นที่ยอมรับในบทบาทด้านนักคิดคนสำคัญที่มีอิทธิพลต่อสังคมไทย และวงการวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทระดับโลก

๔.๓ อิทธิพลแนวคิดและภาวะผู้นำทางด้านสังคมและการเมืองที่มีต่อสังคมไทย

พุทธทาสภิกขุ(พระธรรมโกศาจารย์) เป็นบุคคลที่มีอิทธิพลทางสติปัญญา และทางการเมืองมากที่สุดผู้หนึ่งในวงการพุทธศาสนาของไทย ในขณะที่ท่านหลีกเลี่ยงการยุ่งเกี่ยวกับการเมืองเป็นส่วนตัว ท่านก็ได้รับความสัมพันธ์ที่ดี กับนักการเมืองในฝ่ายสนับสนุนประชาธิปไตย นอกจากนี้ท่านยังได้บรรยาย และเขียนบทความที่เกี่ยวข้องกับการเมืองอีกด้วย ในทศวรรษ ๒๔๘๐ มีการติดต่อกันระหว่างพุทธทาสภิกขุ กับนายปรีดี พนมยงค์ นักการเมืองที่มีความคิดก้าวหน้าซึ่งได้เป็นนายกรัฐมนตรีในเวลาต่อมา และระหว่างพุทธทาสภิกขุ กับนายสัญญา ธรรมศักดิ์ นักกฎหมายฝ่ายสนับสนุนประชาธิปไตย ซึ่งต่อมาได้เป็นนายกรัฐมนตรีเช่นเดียวกัน และในทศวรรษ ๒๔๙๐ ท่านได้ติดต่อกับกุหลาบสายประดิษฐ์ (ศรีบูรพา) ซึ่งเป็นนักเขียนและ นักหนังสือพิมพ์คนสำคัญสมัยนั้น อย่างไรก็ตาม งานเขียนทางการเมืองของพุทธทาสภิกขุ มีความก้าวหน้าน้อยกว่าการตีความทางด้านคำสอนของท่าน ท่านจะเน้นความสำคัญของการมีผู้นำทางการเมือง ที่มีคุณธรรม (ทศพิธราชธรรม) ในทศวรรษของท่าน รัฐบาลไม่ว่าจะกระจายอำนาจและเป็นประชาธิปไตย หรือรวบอำนาจและเป็นเผด็จการก็ไม่สำคัญเท่ากับคุณสมบัติของความมีศีลธรรมของผู้นำ พุทธทาสภิกขุ เป็นนักคิดผู้เฝ้ามองโลกแห่งอุดมคติ เมื่อท่านพูดถึงสังคมชาวพุทธที่ควรจะเป็น ท่านจะพูดถึงรัฐของชาวพุทธในอดีต ซึ่งมีกษัตริย์ ขุนนาง และเศรษฐีเป็นผู้ปฏิบัติธรรมอย่างเคร่งครัด และยึดมั่นอยู่ในหลักของศีลธรรมและการให้ทาน เศรษฐีในยุคนี้จะต้องตั้งโรงงานเพื่อช่วยเหลือเจือจุนแก่คนทุกข์ยาก วิธีคิดอย่างเป็นปัจเจกเช่นนี้ สามารถเป็นแนวทางจริยธรรมส่วนตัวแก่ผู้นำทางการเมืองและแก่บุคคลทั่วไปได้ แต่จะสามารถแก้ไขปัญหา ในเชิงโครงสร้างซึ่งกำลังเผชิญหน้าประเทศไทยอยู่ในขณะนี้หรือไม่ ยังเป็นเรื่องที่น่าสงสัยอยู่

บทบาทแนวคิดทางด้านสังคมและการเมืองของพุทธทาสภิกขุ(พระธรรมโกศาจารย์) ที่เป็นระบบที่สุดปรากฏในหนังสือชุดธรรมโฆษของพุทธทาส เรื่อง “ธรรมะกับการเมือง” ท่านได้วางหลักในการเสนอความคิดทางการเมืองของท่านเองว่า ต้องมีอิสระ มีความเป็นตัวของตัวเองให้มากที่สุด ซึ่งท่านเรียกว่าต้องมี “อิสระภาพตามความเหมาะสม” ใน ๔ ด้าน^๑ คือ

^๑ พุทธทาสภิกขุ, ธรรมะกับการเมือง, (ไชยา : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๔๗), หน้า ๑๐๙ -๑๑๕.

๑) อิสระภาพในการรวบรวม เราจะมีอิสระภาพในการรวบรวมมาวินิจฉัย คือจะไม่รวบรวมแต่เฉพาะของที่มนุษย์เขาพูดๆ กันไว้เราจะรวบรวมเอามาจากของพระเจ้า ของธรรมชาติอันเร้นลับรวบรวมเอาสติปัญญาของพระเจ้า ของธรรมชาติอันเร้นลับมากองเข้าเป็นเดิมพัน

๒) อิสระภาพในการวินิจฉัย เราจะเป็นคนเชื่อตัวเอง นับถือตัวเอง เอาตัวเองเป็นหลักเราจะมีความเป็นอิสระแก่ตัวเองทำการวินิจฉัย แม้จะตีความใดๆ ก็ต้องเป็นอิสระเพื่อการวินิจฉัย

๓) อิสระภาพในการเลือก เมื่อเราวินิจฉัยมันไปทุกแง่ทุกมุมแล้ว เราจะเลือกเอาอะไรแง่มุมไหน เราก็จะต้องเป็นอิสระเหมือนกัน (เช่นเมื่อวินิจฉัยความหมายของการเมือง, ประชาธิปไตย, สังคมนิยม เป็นต้นทุกแง่ทุกมุมแล้ว ก็ต้องมีอิสระภาพที่จะเลือกความหมาย หรือแง่มุมที่เหมาะสมกับสังคมของตัวเอง)

๔) อิสระภาพในการปฏิบัติ เราต้องมีอิสระภาพในการปฏิบัติเท่าที่เราได้เลือก ไม่จำเป็นที่จะต้องเอาตามที่เขาเขียนให้เราเรียน

จากแนวคิดดังกล่าวของพุทธทาสภิกขุ(พระธรรมโกศาจารย์) ได้วิจารณ์สภาวะการณ์ทางการเมืองโดยรวมท่านได้นำแนวคิดทางการเมืองต่างๆ มาวิเคราะห์ และเสนอนิยามความหมายของการเมืองของตนเอง พร้อมกับเสนอแนวคิดทางการเมืองที่อ้างอิงหลักการของพุทธศาสนา พุทธทาสมองว่า คนไทยไม่มีอิสระภาพทั้ง ๔ ด้าน จึงไม่เป็นตัวของตัวเองในทางความคิด ทำให้รับเอาความคิดทางการเมืองแบบตะวันตกมาใช้กับสังคมตนเองอย่าง “ผิดฝาผิดตัว” ทั้งที่ประชาธิปไตยและสังคมนิยมที่รับจากเขามากมีปัญหายู่มาก อาทิเช่น ประชาธิปไตยที่ว่าเพื่อประชาชน โดยประชาชนของประชาชนนั้นแหละ ประชาธิปไตยแห่งความเห็นแก่ตัว เพราะประชาชนนั้นมันเห็นแก่ตัว แล้วประชาธิปไตยก็เป็นประชาธิปไตยของผู้เห็นแก่ตัว ราษฎรที่เลือกผู้แทนก็เห็นแก่ตัว แล้วผู้สมครมาเป็นผู้แทนมันก็เห็นแก่ตัว เมื่อผู้แทนเห็นแก่ตัวไปตั้งสภาก็เป็นสภาแห่งความเห็นแก่ตัว ถ้าสภาเห็นแก่ตัวตั้งรัฐบาลขึ้นมาก็เป็นรัฐบาลเห็นแก่ตัว และ “เสรีนิยมประชาธิปไตยที่เราได้จากฝรั่งมานี้ มันเป็นเรื่องโมหะ มันยังไม่ถูกฝาถูกตัวบ้าง แล้วโดยที่เนื้อแท้มันไม่ถูกต้องด้วย ถ้าหากประชาธิปไตยหมายความว่าใครทำอะไรได้ตามชอบใจ”

พุทธทาสภิกขุ(พระธรรมโกศาจารย์) มองเสรีประชาธิปไตยในโลกนี้ว่าเปิดโอกาสให้กบฏโค่นได้ง่าย เปิดโอกาสทุกอย่าง ใครจะเลวจะดี จะกบฏโค่น จะเอาเปรียบอย่างไรก็ทำได้และ ถ้ามีนายทุนก็เป็นประชาธิปไตยไม่ได้ ไม่มีสมภาพ ไม่มีเสรีภาพในประชาธิปไตยชนิดนั้น ภารตภาพก็ไม่ต้องพูดถึง นอกจากนี้พุทธทาสยังวิจารณ์สังคมนิยมว่า “สังคมนิยมที่ไม่เผด็จการเรียกว่าสังคมนิยมเฉยๆ นี่เพียงแต่เอือมระอาประชาธิปไตยเท่านั้น มันยังไม่รู้จะไปทิศทางไหน มันยังสละสลิมสละเสรีภาพสละสลิมสละเสรีภาพสละสลิมสละสลิม...” และว่า “...สังคมนิยมที่เผด็จการสุดเหวี่ยงมันก็ยังมิหลายแง่ เพราะว่ามันเกิดมาจากไฟอาฆาตของชนกรรมมาชีพที่มันถูกทรมานมานาน พอหลุดออกมาได้มันก็บ้าเลือด มันไม่ประกอบไปด้วยธรรม มันเสียเสรีภาพ... หากพิจารณาคำวิจารณ์โดยรวมๆ แล้ว

จะเห็นว่า พุทธทาสนำเอาฐานคิดเรื่องความไม่มี “ตัวกู ของกู” หรือ “ความไม่เห็นแก่ตัว” ตามหลักคำสอนของพุทธศาสนาที่ท่านเน้นย้ำเสมอๆ มาเป็นจุดยืนในการวิจารณ์สภาพการณ์และแนวคิดทางการเมืองในบริบทปี ๒๕๑๙ มองจากฐานคิดนี้ความเห็นแก่ตัวคือสาเหตุมูลฐานของทุกขในชีวิตและทุกข์ทางสังคม ฉะนั้น การเมืองที่จะแก้ปัญหาได้จริง จึงต้องเป็นการเมืองที่เห็นแก่ส่วนรวม นี่จึงเป็นที่มาของการนิยาม “ประชาธิปไตยคือประโยชน์ของประชาชนเป็นใหญ่”^๒

ความคิดหลักอีกอย่างหนึ่งของพุทธทาสภิกขุ(พระธรรมโกศาจารย์) นำมาใช้คือท่านยืนยันว่า เสรีภาพในทางพระพุทธศาสนาหมายถึง เสรีภาพจากกิเลสหรือ “วิมุตติ” หมายความว่า ปัจเจกบุคคลสามารถปฏิบัติธรรมเพื่อบรรลุเสรีภาพเช่นนี้ได้ และถ้านำหลักเสรีภาพนี้มาประยุกต์ใช้ในทางสังคมการเมือง ก็ต้องมีขอบเขตว่าไม่ใช่เสรีภาพตามกิเลส ตามความเห็นแก่ตัวไปในทางละเมิดประโยชน์ของประชาชน นอกจากนี้ยังใช้จุดยืนตามกฎธรรมชาติที่ท่านเรียกว่า “กฎอัมปิปปัจจยตา” ซึ่งเป็นกฎที่มีเนื้อหาว่า “สรรพสิ่งดำรงอยู่อย่างอิงอาศัยกันและกัน” และหลักการอยู่ร่วมกันบนพื้นฐานของมโนสำนึกที่ว่า “สัตว์ทั้งหลายล้วนเป็นเพื่อนร่วมทุกข์ เกิด แก่ เจ็บ ตายด้วยกันทั้งสิ้น” ทำให้ท่านสรุปว่า กฎธรรมชาติและสำนึกในความเป็นเพื่อนร่วมทุกข์ทางพุทธศาสนากำหนดและมุ่งหมายให้มนุษย์อยู่ร่วมกันอย่างพึ่งพาอาศัย และเอื้ออาทรต่อกัน การจัดระบบการเมืองที่จะแก้ปัญหการอยู่ร่วมกันของคนหมู่มากได้ จึงจำเป็นต้องจัดให้สอดคล้องกับกฎแห่งการอิงอาศัยกันและสำนึกความเป็นเพื่อนร่วมทุกข์ดังกล่าวนี้ สังคมหรือโลกจึงจะอยู่รอด หรือมีสันติภาพได้โดยไม่ต้องใช้อำชญา ทั้งนี้เมื่อใช้จุดยืนความไม่มีตัวกู ของกู หรือความไม่เห็นแก่ตัว เสรีภาพ กฎแห่งการอิงอาศัยกัน และสำนึกในความเป็นเพื่อนร่วมทุกข์มาเป็นฐานคิดในการมองปรากฏการณ์และแนวคิดทางการเมือง ณ เวลานั้น ท่านพุทธทาสเสนอหลัก “อัมมิกสังคมนิยมประชาธิปไตย” หรือ “อัมมิกสังคมนิยม” ด้วยหลักการ “อิสรภาพตามความเหมาะสม” ใน ๔ ด้าน ดังกล่าวแล้ว พุทธทาสยืนยันความเป็นอิสระหรือเป็นตัวของตัวเองจากความคิดทางการเมืองแบบตะวันตก แล้วนิยามความหมายของการเมืองขึ้นมาเองว่า “สิ่งที่เรียกว่าการเมืองนั้นคือ ระบบการจัดหรือการกระทำเพื่อคนจำนวนมากจะอยู่กันโดยปราศจากปัญหา โดยไม่ต้องใช้อำชญา ...คือไม่ต้องใช้อาวุธ ไม่ต้องใช้การกระทำที่เรียกว่าหิงสา หรือการฆ่ากันเป็นต้น”^๓

เมื่อใช้นิยามการเมืองดังกล่าวมามองประชาธิปไตย แนวคิดของพุทธทาสภิกขุ(พระธรรมโกศาจารย์) เห็นว่าประชาธิปไตยนั้นพอจะเรียกว่า เป็นอุดมคติทางการเมือง แต่ฟังดูแล้วมันเป็นสิ่งที่หลับตาพูด จะให้ประชาชนเป็นใหญ่นี้ มันไม่มีใครจัดได้ ที่จัดกันอยู่ทุกวันนี้มันไม่ใช่ประชาชนเป็น

^๒ พุทธทาส, สรรนิพนธ์พุทธทาส ว่าด้วยวิถีประชาธิปไตยและหัวใจเศรษฐกิจพอเพียง, (กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, ๒๕๕๐), หน้า ๕๘.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๒.

ใหญ่ มันมีอำนาจมีอะไรที่กอบโกยเอามาเป็นของบุคคลบางคนหรือเป็นของพรรคบางพรรค แล้วก็ใช้อำนาจเพื่อประโยชน์ของพรรคมากกว่าที่จะเพื่อประโยชน์ของประเทศชาติ ฉะนั้น เราเลิกคำว่าประชาชนเป็นใหญ่เสียดีกว่า แต่มีคำเข้ามาแทนว่า ประโยชน์ของประชาชนเป็นใหญ่ จัดระบบการเมืองแบบไหนรูปไหนก็ตามใจคุณเถอะ ขอแต่ให้ประโยชน์ของประชาชนเป็นใหญ่ จะเห็นว่าพุทธทาสมองว่าประชาธิปไตยในความหมายว่า “ประชาชนเป็นใหญ่” นั้น เป็นระบบการเมืองที่สร้างปัญหามากกว่าแก้ปัญหา ฉะนั้น ท่านจึงนิยามใหม่ว่า “ประโยชน์ของประชาชนเป็นใหญ่” ซึ่งไม่ใช่ปฏิเสธประชาธิปไตยโดยสิ้นเชิง เพราะท่านยังบอกว่า “...จัดระบบการเมืองแบบไหนรูปไหนก็ตามใจคุณเถอะ ขอแต่ให้ประโยชน์ของประชาชนเป็นใหญ่” แต่ถ้าจะเป็นประชาธิปไตยท่านก็เสนอว่าเราต้องมีประชาธิปไตยที่ประกอบไปด้วยธรรม เรียกว่าธัมมิกประชาธิปไตย นี่เกี่ยวกับการปกครอง ธัมมิกสังคมนิยมนั้นมันเกี่ยวกับเศรษฐกิจ ถ้าธัมมิกประชาธิปไตยมันเกี่ยวกับการปกครอง เอาธรรมะเป็นใหญ่ เอาความถูกต้องเป็นใหญ่ ไม่ใช่ประชาธิปไตยของคนที่เห็นแก่ตัว... ฉะนั้น ประชาธิปไตยต้องจำกัดความให้ดี ๆ ว่าต้องของประชาชนที่มีศีลธรรม เลยต้องใช้คำว่า ธัมมิกประชาธิปไตย มีธรรมะเป็นหลัก มีความถูกต้องเป็นหลัก อย่าเห็นแก่ตัว เห็นแก่ธรรมะแล้วก็อย่าเห็นแก่ตัว^๔

อย่างไรก็ตามจากบทบาทแนวคิดของพุทธทาสภิกขุ(พระธรรมโกศาจารย์) ดังกล่าว ผู้วิจัยวิเคราะห์ได้ว่า พุทธทาสภิกขุใช้ธรรมเป็นใหญ่ กับประโยชน์ของประชาชนเป็นใหญ่ แทนกันได้ เพราะถ้าถือธรรมเป็นใหญ่ก็หมายถึงยึดประโยชน์ของประชาชนเป็นใหญ่ ส่วนนิยามที่ว่าประชาธิปไตย คือประโยชน์ของประชาชนเป็นใหญ่ นั้น พุทธทาสเทียบเคียงกับ สังฆาธิปไตยประโยชน์ของสงฆ์เป็นใหญ่ หมายถึงสงฆ์ที่เป็นส่วนรวม ไม่ใช่ภิกษุแต่ละรูป ในระบบสังคมสงฆ์ต้องถือประโยชน์ของสงฆ์เป็นใหญ่ ประโยชน์ของสงฆ์คือ ธรรมวินัย ที่วางระบบความเสมอภาคทางเศรษฐกิจ และสิทธิในการศึกษา ปฏิบัติตามธรรมวินัยเพื่อบรรลุเสรีภาพจากกิเลส ฉะนั้น การกระทำหรือการศึกษา ปฏิบัติ และเผยแผ่ธรรมของพระภิกษุแต่ละรูปจะต้องยึดประโยชน์ของสงฆ์เป็นใหญ่ คือการรักษา ระบบหรือธรรมวินัยให้มั่นคง การละเมิดธรรมวินัยก็คือการละเมิดประโยชน์ของสงฆ์หรือส่วนรวม

ดังนั้น บทบาทแนวคิดทางการเมืองของพุทธทาสภิกขุ(พระธรรมโกศาจารย์) ที่มีอิทธิพลในสังคมปัจจุบันต้องตั้งอยู่บนจุดยืนความไม่มีตัวกู ของกู หรือความไม่เห็นแก่ตัว เสรีภาพ กฎแห่งการอิงอาศัยกัน และสำนึกในความเป็นเพื่อนร่วมทุกข์ จึงเป็นแนวคิดที่คล้อยไปทางสังคมนิยมประชาธิปไตยซึ่งท่านกำหนดชื่อเฉพาะว่า ธัมมิกสังคมนิยมประชาธิปไตย หรือเรียกสั้น ๆ ว่า ธัมมิกสังคมนิยม ระบบสังคมการเมืองที่ยึดธรรมหรือประโยชน์ของประชาชนเป็นขอบเขตของการใช้อำนาจยอมรับเสรีภาพในการแสดงออก การวิจารณ์ตรวจสอบ แต่ปฏิเสธเสรีภาพตามกิเลส ในความหมายอย่างกว้าง คือใช้ความเห็นแก่ตัวละเมิดประโยชน์ของส่วนรวม และยืนยันความเป็นธรรมหรือความ

^๔ พุทธทาส, สรรนิพนธ์พุทธทาส ว่าด้วยวิถีประชาธิปไตยและหัวใจเศรษฐกิจพอเพียง, หน้า ๘๔.

เสมอภาคทางเศรษฐกิจบนหลักการสังคมนิยม คือครอบครองทรัพย์สินตามความจำเป็น ส่วนเกินยกให้ผู้อื่นหรือสังคม

๔.๔ อิทธิพลแนวคิดและภาวะผู้นำทางด้านการเผยแผ่หลักธรรมที่มีต่อสังคมไทย

แนวคิดและบทบาทด้านการเผยแผ่ของพุทธทาสภิกขุ(พระธรรมโกศาจารย์) ที่มีอิทธิพลต่อสังคมไทยที่เห็นชัดเจนเป็นรูปธรรม คือการก่อตั้งสวนโมกขพลารามขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ โดยมีจุดมุ่งหมายในการรื้อฟื้นพระพุทธศาสนาและส่งเสริมการปฏิบัติตามหลักธรรมให้เป็นแบบ อย่างแกภิกษุสามเณรและชาวพุทธทั่วไป ให้เหมือนสมัยพุทธกาลเพื่อจะได้เป็นการบูชาคุณ ของพระพุทธเจ้าที่พระองค์ทรงเกื้อกูลต่อเหล่าพุทธบริษัททั้งเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายให้ได้ขจัด เสียซึ่งความทุกข์อย่างสิ้นเชิงเพราะหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาสอนเรื่องของความทุกข์และ ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์สิ่งเหล่านี้จึงเป็นเป้าหมายสูงสุดของคำสอน ดังที่ท่านได้กล่าวไว้ว่า “การปฏิบัติธรรมตามหลักที่แท้จริงของพระพุทธศาสนานั้นได้เสื่อมถอยไปจึงรื้อฟื้นขึ้นมาใหม่ให้มี การปฏิบัติเหมือนครั้งพุทธกาลและต้องการส่งเสริมให้ก้าวหน้าถึงที่สุดจึงได้มีการก่อตั้งสวน โมกขพลารามขึ้นเพื่อการนี้โดยใช้เป็นสถานที่ปฏิบัติธรรมและเผยแผ่พระพุทธศาสนา”^๕ แนวคิดและบทบาทในการเผยแผ่หลักธรรมของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) สามารถวิเคราะห์จำแนกได้ ๒ ด้านประกอบด้วย

๑) อิทธิพลแนวคิดและภาวะผู้นำด้านการปฏิบัติตนเป็นต้นแบบ

การเป็นต้นแบบในการปฏิบัติธรรม พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ได้เป็นต้นแบบโดยยึดหลักการทำงาน คือ การปฏิบัติธรรม ซึ่งเป็นการแสดงแบบอย่างที่ทำให้เข้าใจง่าย แต่แฝงไปด้วยความหมายที่ลึกซึ้งอย่างมาก และท่านได้เน้นให้พระภิกษุสามเณรอุบาสกอุบาสิกาให้เป็นอยู่ด้วยความถูกต้องโดยการปฏิบัติหน้าที่เพราะธรรมะ คือ หน้าที่ผู้ทำหน้าที่ได้ถูกต้องจึงเป็นผู้ได้ปฏิบัติธรรมอย่างสมบูรณ์ การเป็นต้นแบบในการสวดมนต์ภาวนา เป็นการทำให้ผู้ที่มาสวดมนต์ได้รับความรู้จากการสวดมนต์เป็นการสวดมนต์แปลซึ่งท่านได้รวบรวมและนำมาแปลให้เป็นฉบับสวนโมกขจึงสามารถทำให้รู้ความหมายที่ลึกซึ้งถึงแม้บางคนอ่านคำภาษาบาลีไม่ได้เมื่อถึงคำภาษาบาลีอาจจะหยุดสวดแต่ไปจดจ่ออยู่ที่คำแปล จึงทำให้มีประโยชน์และทำให้เป็นการได้ฝึกภาวนาไปด้วยขณะสวดมนต์

การเป็นต้นแบบในการศึกษา พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ได้เป็นต้นแบบในเรื่องการศึกษาทั้งการศึกษาทางโลก เช่น วัฒนธรรมตะวันตก ปรัชญาอินเดีย จิตวิทยา วิทยาศาสตร์ และอื่นๆ สวนทางธรรม เช่น การศึกษาพระพุทธศาสนานิกายมหายาน พระไตรปิฎก และศาสนา

^๕ พุทธทาสภิกขุ, พุทธทาส สวนโมกขพลารามกำลังแห่งการหลุดพ้น, (นนทบุรี : โรงพิมพ์ภาพพิมพ์, ๒๕๒๗), หน้า ๓๗.

ต่างๆ มีความอุตสาหะอดทนศึกษาค้นคว้าหลักธรรมในทางพระพุทธศาสนาอย่างแตกฉานแล้วนำมาเขียนเป็นหนังสือและบทความต่างๆ ออกสู่สังคม

๒) อิทธิพลแนวคิดและภาวะผู้นำด้านการเผยแผ่ด้วยเทคนิควิธีการและสื่อเอกสารสิ่งพิมพ์

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาด้วยเทคนิควิธีการและสื่อเอกสารสิ่งพิมพ์ ของสวนโมกขพลาราม พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ได้มีการจัดกิจกรรมการเผยแผ่พระพุทธศาสนา มีการสนทนาธรรม การแสดงธรรมใน วันเวียนเทียนซึ่งตรงกับวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา คือ วันมาฆบูชา วันวิสาขบูชา วันอาสาฬหบูชา และวันเถลิงศกสวนโมกขพลารามวันเหล่านี้จะมีกิจกรรม ด้วยการบรรยายธรรม และการแสดงปาฐกถาธรรม ที่สำคัญมีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาผ่านสื่อวิทยุกระจายเสียง การเผยแผ่พระพุทธศาสนาด้วยสื่อศิลปะและเอกสารสิ่งพิมพ์ ที่สำคัญท่านได้คิดสร้างขึ้นเป็นสื่อในการสอนธรรมโดยนำศิลปะประเภทจิตรกรรม ประติมากรรมและสถาปัตยกรรมแบบโบราณของชาติต่างๆ มาจำลองไว้เพื่อเป็นสื่อในการสอนธรรมที่โรงแรมสหพทางวิญญานพร้อมกันนี้ยังได้นำสิ่งเหล่านี้มาพิมพ์เป็นหนังสือและนำภาพที่เป็นปริศนาธรรมไปลงในหนังสือพิมพ์พระพุทธศาสนารายตรีมาสให้ชาวพุทธที่สนใจในงานของท่านได้ศึกษาเป็นการทำให้ธรรมะของท่านได้แพร่หลายต่อไป

อิทธิพลบทบาทแนวคิดด้านการเผยแผ่หลักธรรมของท่านพุทธทาส ส่งผลให้เกิดประโยชน์ต่อวงการพระพุทธศาสนาอย่างแพร่หลายทั้งในสังคมไทยและระดับโลก ท่านเป็นบุคคลที่มีความสำคัญยิ่งในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา เป็นผู้สามารถนำธรรมะมาตีความได้อย่างลึกซึ้งจนทำให้ผู้ฟังได้เข้าใจธรรมะที่ง่ายมากขึ้น เพราะความฉลาดในการเผยแผ่หลักธรรมที่สำคัญนี้ทำให้พระพุทธศาสนาได้เผยแผ่ไปทั่วโลก ทำให้ท่านเป็นผู้ที่ได้ชื่อว่าปราชญ์บุคคลที่สำคัญคนหนึ่งที่ทำหน้าที่สืบต่ออายุพระพุทธศาสนาให้ยาวนานสืบไป ท่านได้นำหลักธรรมะที่ได้ศึกษาค้นคว้าจาก พระไตรปิฎกมาอธิบายให้เข้ากับชีวิตประจำวัน โดยได้นำเรื่องปฏิจจสมุปบาท คือ สิ่งที่อยู่อาศัยกันแล้วเกิดขึ้น มาทำความเข้าใจใหม่มองเห็นชัดในการเกิดทุกข์และดับทุกข์ซึ่งปฏิบัติได้ในปัจจุบันไม่ต้องรอชาติหน้ายังได้นำเรื่องตถามาตีความให้สูงขึ้นโดยการรู้เท่าทันอารมณ์ที่มากระทบทำให้รู้เท่าทันตามความเป็นจริงและพระอริยธรรมปฏก ที่นำมาทำความเข้าใจไม่ซับซ้อนสามารถปฏิบัติได้ง่าย

๓) นำศัพท์นิกายเซนมาอธิบายพุทธศาสนาเถรวาทในประเทศไทย

พุทธทาสภิกขุท่านมีภาวะผู้นำสูง ท่านไม่ได้ปิดบังว่าท่านเป็นหนี้บุญคุณแก่นิกายเซน และกาที่ท่านสนับสนุนคำสอนในนิกายเซนอย่างเปิดเผย ท่านจึงถูกวิพากษ์วิจารณ์ว่าเป็นผู้ที่ถอยห่างจากรากเหง้าของตนเองในนิกายเถรวาท ตามประวัติศาสตร์แล้ว คณะสงฆ์นิกายเถรวาทถือว่าฝ่ายตนเท่านั้นเป็นผู้ดำรงหลักคำสอนและการปฏิบัติที่แท้จริงในพระพุทธศาสนาเอาไว้ โดยอ้างว่าขนบธรรมเนียมประเพณีและคัมภีร์ต่าง ๆ ที่ยังคงมีอยู่ในพระพุทธศาสนา ชาวพุทธนิกายเถรวาทรู้สึกหวงแหนขนบประเพณีอันบริสุทธิ์ของฝ่ายตนอย่างมาก คอยระวังอย่างยิ่งที่จะไม่ให้หลักคำสอนนิกาย

มหายานเข้ามาเจือปน พุทธศาสนิกชนได้นำคำว่า ศุณฺยตา จิตว่าง มาจากนิกายเซน เป็นหัวใจของ พระพุทธศาสนาทุกนิกาย และได้มีเสียงวิพากษ์อย่างรุนแรงท่านจึงพยายามลดทอนความรุนแรงโดยกล่าวว่า พุทธศาสนาที่แท้ไม่ใช่ของเถรวาทและมหายาน และเราไม่ควรถือว่าเซนเป็นฝ่ายมหายาน พุทธศาสนิกชนไม่เพียงยึดคำศัพท์และลีลาเชิงวรรณกรรมของเซนมาใช้เท่านั้น หากท่านยังได้นำ จริยธรรมหรือวิธีการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความรู้แจ้งแบบเซนมาใช้ด้วย

ในบทบาทผู้นำนี้ท่านน่าจะมีจุดประสงค์เชื่อมต่อ หรือลดความเป็นนิกายออก ทำให้ พระพุทธศาสนาเป็นหนึ่งเดียว ไม่มีนิกายเถรวาท มหายน เป็นบทบาทที่กล้าหาญที่ประสานความ แตกต่างในนิกายทั้งสองให้เกิดสันติภาพด้วย

๔.๕ อิทธิพลแนวคิดและภาวะผู้นำทางด้านการศึกษามีต่อสังคมไทย

พุทธศาสนิกชน (พระธรรมโกศาจารย์) มีแนวคิดและบทบาททางการศึกษาที่มีอิทธิพลต่อ สังคมไทยที่เด่นชัดท่านมองเห็นข้อบกพร่องของการศึกษาของ ไทย และได้เรียกการศึกษาในโลก ปัจจุบันว่า “การศึกษาหมาทางด้วน” พร้อมทั้งเรียกร้องให้ปัญญาชนและผู้เกี่ยวข้องในด้านการศึกษา ทุกท่านมาช่วย กันต่อทางสุนัข ท่านพุทธทาสมองว่าการศึกษาดังแบบปัจจุบันละเลยบทเรียนทาง ศีลธรรม การศึกษาที่ปราศจากการปลูกฝังจริยธรรม จึงเปรียบเหมือนสุนัขหางด้วนที่พยายามหลอก ผู้อื่นว่า สุนัขหางด้วนเป็นสุนัขที่สวยงามกว่าสุนัขมีหาง ท่านจึงพยายามชี้ให้เห็นว่าสุนัขที่มีหางเป็น สุนัขที่สวยงาม การศึกษาจึงต้องเน้นบทเรียนทางศีลธรรม การศึกษาที่ไม่มีบทเรียนทางศีลธรรม ไม่ เน้นภาคจริยศึกษา ย่อมไร้ประโยชน์ และอาจจะเป็นอันตรายต่อสังคมอีกด้วยซึ่งปัจจุบันการจัด การศึกษาที่เอาแบบตะวันตกและมุ่งพัฒนาวัตถุนั้น เป็นการศึกษที่เน้นความรู้เพื่อความรู้ ซึ่งมักให้ผล เป็นสภาพ “ความรู้ท่วมหัวเอาตัวไม่รอด” เป็นเรื่องเกี่ยวกับทฤษฎีเป็นปรัชญา เป็นหลักการใช้เหตุผล แต่ไม่มีประโยชน์ในทางปฏิบัติ ไม่สามารถแก้ปัญหาส่วนตัว ปัญหาสังคม และทำให้ผู้เรียนพ้นทุกข์ได้ แม้แต่การเรียนพุทธศาสนาในปัจจุบันก็เป็นการเรียนแบบปรัชญา ไม่ใช่เรียนแบบศาสนา เป็นการฝึก การคิดเหตุผล และการพลิกแพลงทางภูมิปัญญาแต่ไม่ทำให้เข้าใจโลกและชีวิตตามความเป็นจริง

แม้แต่การศึกษาของบรรพชิต ท่านพุทธทาสก็เห็นว่าเป็นการศึกษาที่สูงงเปล่า เช่น การศึกษาของสามเณร ก็มีได้มุ่งพัฒนาจิตตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า สามเณรเองก็ต้องการศึกษา เช่นเดียวกับนักเรียนฆราวาส ให้มีความรู้แบบฆราวาส ระบบสามเณรจึงสูงงเปล่าเช่นเดียวกับการ ศึกษาของคนโดยทั่วไปซึ่งสรุปได้ว่าตามทัศนะของท่านพุทธทาส ระบบการศึกษาของไทยมุ่ง ส่งเสริมกิเลสตัณหาของมนุษย์ หากจะเป็นประโยชน์บ้างก็เพียงทำให้ประกอบอาชีพและมีรายได้ ซึ่ง ก็ได้มาเพื่อจ่ายสนองกิเลสตัณหาของมนุษย์เท่านั้น มิได้เป็นไปเพื่อความก้าวหน้าทางสติปัญญา และเพื่อความเจริญของจิตใจ ดังที่ท่านได้กล่าวปรารภว่า “ดูการศึกษาชั้นอนุบาล ดูการศึกษาชั้น

ประณม ดูการศึกษาชั้นมัธยม ดูการศึกษาชั้นวิทยาลัย มหาวิทยาลัย หรือถ้ามันจะมีอีก เป็นบรมมหาวิทยาลัยอะไรก็ตามใจ มันก็เป็นเรื่องให้ลุ่มหลง ในเรื่องกิน กาม เกียรติ ทั้งนั้น อย่างดีก็ให้สามารถในอาชีพ ก็ได้อาชีพแล้ว ได้เงินแล้ว ให้ทำอะไร? ให้ไปบูชาเรื่องกิน เรื่องกาม เรื่องเกียรติ มันไม่มีอะไรมากไปกว่านี้” หลังจากที่ท่านได้วิจารณ์ระบบการศึกษาของโลกปัจจุบันแล้ว ท่านได้เสนอแนวทางการศึกษาที่ถูกต้อง อุดมการณ์ทางการศึกษาดังกล่าวอาจจะประมวลมาได้เป็นข้อๆ ดังนี้

๑. การศึกษาที่ถูกต้องจะต้องมีการพัฒนาจิตวิญญาณให้มีพลังสามารถควบคุมพลังทางวัตถุ ทางร่างกายได้ กล่าวคือ ชีวิตมนุษย์ต้องมีความสมดุลทั้งทางด้านความสามารถทางวัตถุ ทางวิชาชีพ และความมีปัญญาและคุณธรรม เปรียบเสมือนชีวิตที่เจริญก้าวหน้าและมีความสุขจะต้องเทียมด้วยควาย ๒ ตัว คือ ตัวรู้ และตัวแรง โดยมีตัวรู้นำตัวแรงไปในทางที่ถูกต้อง

๒. การศึกษาที่ถูกต้องจะต้องทำลายสัญชาตญาณอย่างสัตว์ที่แฝงอยู่ในตัวมนุษย์ ให้ได้ ท่านเห็นว่ามนุษย์เราเกิดมาพร้อมกับสัญชาตญาณอย่างสัตว์ เต็มไปด้วยความเห็นแก่ตัว สติปัญญาของมนุษย์ก็เกินไปเพื่อความเห็นแก่ตัว ดังนั้น ความเห็นแก่ตัวของมนุษย์ร้ายกาจมาก “เพราะฉะนั้น การศึกษาของเราควรจะประหารสัญชาตญาณอย่างสัตว์นั้นให้สิ้นไป ให้มีการประพฤติกระทำการอย่างมนุษย์ที่มีใจสูงเกิดขึ้นแทน”

๓. การศึกษาที่ถูกต้องจะต้องให้มนุษย์ได้สิ่งที่ประเสริฐที่สุดที่มนุษย์ควรได้รับ นั่นก็คือ การสามารถควบคุมกิเลสตัณหาและพลังทางวัตถุได้ ท่านเห็นว่าตามอุดมคติของพุทธศาสนานิยมอุดมคติ คือ นิยมสิ่งที่ดีที่สุดที่มนุษย์ควรจะได้รับ โดยไม่คำนึงถึงว่าสิ่งนั้นมันจะกินได้หรือซื้ออะไรกินได้ หรือจะเป็นลาภสักการะหรือไม่ แม้เป็นนามธรรมแต่ก็ส่งผลทางจิตใจ “จิตใจสำคัญกว่าร่างกาย คือนำร่างกายให้เป็นไปตามความมุ่งหมายของอุดมคติ”

๔. การศึกษาที่ถูกต้องจะต้องทำให้ผู้ศึกษามีจิตใจรักความเป็นธรรม มีความสำนึกที่จะประพฤติปฏิบัติในสิ่งที่ถูกต้องและเพื่อธรรมะ “การศึกษานั้นเพื่อธรรม เพื่อบรมธรรม เพื่อธรรมาธิปไตย ให้ธรรมะครองโลก ฉะนั้น การศึกษานี้ไม่ใช่เพื่อความรอด หรือความเอาตัวรอดเป็นยอดดี”

๕. การศึกษาที่ถูกต้องจะต้องทำลายความเห็นแก่ตัวของมนุษย์ ซึ่งจะเป็นไปได้โดยวางแนวจริยศึกษา ให้สามารถน้อมนำผู้ศึกษาให้ควบคุมตนเองให้ได้ “จริยศึกษาต้องรับทำลายความเห็นแก่ตัว อันนี้มันเป็นเมฆหมอกที่เข้ามากลบเกลื่อนหรือปิดบังตัวจริยศึกษา”

๖. การศึกษาที่ถูกต้องจะต้องส่งเสริมให้ผู้ศึกษา มีปัญญาหยั่งรู้สามารถเข้าใจโลกและตนเองอย่างถูกต้อง จนสามารถพ้นทุกข์ได้ ท่านอธิบายว่า ปัญญาที่เป็นคุณสมบัติของจิตเดิมแท้เรียกว่าโพธิ์ (ธาตุรู้ปัญญานี้ทำให้เกิดศีลธรรมของจิต ทำให้จิตมีระเบียบและอยู่ในสภาวะปกติ เพื่อให้บุคคลมีชีวิตอยู่ได้อย่างสงบสุข การศึกษาตามแนวนี้นี้จึงต้องเน้นพุทธศึกษาในแง่ที่ส่งเสริมปัญญาอย่างแท้จริง กล่าวคือ ทำให้ผู้ศึกษามีความรู้เรื่องที่สำคัญที่สุดของชีวิต

๗. การศึกษาที่ถูกต้องจะต้องทำให้ผู้ศึกษามีความสำนึกในหน้าที่ ถ้าทวงสิทธิ์ก็ทวงเพื่อจะทำหน้าที่ ไม่ใช่ทวงเพื่อต้องการเรียกร้องจะเอานั่นเอานี้ และหน้าที่ที่จะต้องเป็นความถูกต้อง บริสุทธิ์ ไม่ใช่ความเห็นแก่ตัว และการศึกษาที่ถูกต้องจะต้องอาศัยครูในอุดมคติ ผู้ที่อุทิศตนเพื่อการศึกษา และสร้างเสริมคุณธรรมแก่ผู้เรียน ในหัวใจของครูอุดมคตินั้น จะต้องมิปัญญากับเมตตาเต็มแน่นอยู่ในหัวใจ ปัญญาคือวิชาความรู้ ความสามารถในหน้าที่ที่จะส่องสว่างให้กับศิษย์ นี้เรียกว่าปัญญาอย่างหนึ่ง เมตตาคือความรัก ความเอ็นดู กรุณาต่อศิษย์ของตนเหมือนว่าเป็นลูกของตน”

ภาวะผู้นำทางด้านแนวคิดที่เกี่ยวกับการศึกษาที่มีต่อสังคมไทย ตามพระคัมภีร์ของพุทธทาสภิกขุ(พระธรรมโกศาจารย์) สรุปได้ดังนี้

๑. ลักษณะการศึกษาที่ถูกต้อง จะต้องจัดให้มีพุทธิศึกษา จริยศึกษา พลศึกษา และหัตถศึกษา ในความหมายที่แท้จริง พุทธิศึกษาจะต้องสอนความรู้เรื่องของชีวิตว่าเกิดมาทำไมโดยตรง จริยศึกษา จะต้องเน้นที่ความมีระเบียบวินัยของนักเรียน ของความเป็นมนุษย์ บทบาทหน้าที่ของชายหญิง ให้ผู้ศึกษาเพียบพร้อมไปด้วยคุณธรรม เช่น มีความมัธยัสถ์ มีหิริโอตตปละ เป็นต้น พลศึกษา ต้องพัฒนากำลังทางจิตเพื่อให้บังคับกำลังกายให้เดินไปถูกทาง กำลังทางจิตในพระพุทธศาสนา คือสมาธิ สมาธิในพระพุทธศาสนาจะต้องประกอบไปด้วยองค์ประกอบ ๓ อย่าง คือ

๑) จิตสะอาด (pure หรือ clean) ได้แก่จิตที่ไม่เจือด้วยกิเลสและเครื่องเศร้าหมองทั้งปวง

๒) จิตมั่นคงที่สุดหรือตั้งมั่นดี (Steady หรือ firm)

๓) จิตที่ว่องไวในหน้าที่ของมันอย่างที่สุด (Activeness) ส่วนหัตถศึกษาตามลักษณะที่ถูกต้อง จะต้องอาศัยพุทธิศึกษา จริยศึกษาและพลศึกษา ตามแนวดังกล่าวมาเป็นพื้นฐาน เพื่อให้เกิดความเชี่ยวชาญทางฝีมือและความสามารถในการอาชีพอย่างแท้จริง

๒. ลักษณะการศึกษาที่ถูกต้องจะต้องศึกษาให้เห็นความทุกข์ เหตุของทุกข์ และความดับทุกข์ ไม่ใช่ศึกษาแต่ภาคทุกข์ แต่ต้องให้ผู้ศึกษาลงมือปฏิบัติให้เห็นจริงตามประสบการณ์ จะต้องเน้นการฝึกฝน การปฏิบัติมากกว่าภาคทุกข์ ต้องเรียนชีวิต เรียนธรรมชาติ เรียนให้รู้จักตนเองเพื่อข่มกิเลสและสัญชาตญาณอย่างสัตว์ให้ได้ และพัฒนาคุณธรรมประจำใจให้งอกงามยิ่งขึ้น

๓. ลักษณะการศึกษาที่ถูกต้องจะต้องให้ผู้ศึกษารู้จักศาสตร์ของพุทธบริษัทให้ถูก ต้องศาสตร์ในที่นี้แปลว่าเครื่องตัด หมายถึงตัดสิ่งที่เป็นอุปสรรคต่อความเจริญหรือตัดความโง่เขลา ซึ่งในที่สุดก็จะเหลือความจริง ความดี ความงาม ความถูกต้องและความยุติธรรม ศาสตร์ของพุทธบริษัทมี ๓ ศาสตร์ คือ พุทธศาสตร์ ธรรมศาสตร์ และ สังคมศาสตร์ศาสตร์ทั้งสามนี้เป็นไปเพื่อความดับทุกข์นั่นเอง ทำให้บุคคลสามารถอยู่อย่างสันติสุข และอยู่ร่วมกันกับผู้อื่นได้อย่างสงบสุขทั้งกลุ่ม ลักษณะการศึกษาที่ถูกต้องตามแนวคิดท่านพุทธทาส ท่านให้ทุกคนถือว่าทุกคนมีมหาวิทยาลัยในร่างกาย จงเข้ามหาวิทยาลัยนี้กันทุกคน ด้วยการเป็นลูกศิษย์พระพุทธเจ้าผู้สั่งสอนเพื่อให้ได้มาซึ่งบรมธรรม เพื่อให้มนุษย์กล่าวได้ว่ามนุษย์ได้รับสิ่งที่ดีที่สุดในที่มนุษย์ควรจะได้รับ ไม่เสียสิ่งที่เกิดเป็นมนุษย์เลย แล้ว

ก็พยายามให้เป็นเรื่องของการปฏิบัติอยู่เรื่อยไป อย่าให้เป็นเรื่องเพ้อทางปริยัติ หรือทางหลักวิชา มากไป

ดังนั้น การศึกษาตามแนวที่ท่านพุทธทาสเสนอไว้นั้นจึงมีอิทธิพลต่อสังคมไทยเพราะ จะก่อให้เกิดประโยชน์แก่ผู้ศึกษา ทำให้มีความสำนึกในบุญคุณของชาติมีหลักสังฆศาสตร์ อันทำให้ ประชาชนอยู่ร่วมกันได้อย่างมีความสามัคคีกลมเกลียวเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน และทำให้เห็น ความสำคัญของความมั่นคงของชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ เพราะมีการฝึกฝนให้สำนึกในหน้าที่ ทำให้พ้นทุกข์ได้ เพราะมีสัมมาทิฐิ เนื่องจากไม่ยึดมั่นถือมั่นในอัตตา ในความเห็นแก่ตัวแต่อย่างเดียว ทำให้ได้ประโยชน์จากความถูกต้องดีงาม เพราะไม่เป็นทาสของกิเลสตัณหา และทำให้เห็นคุณค่าของ ศาสนาในการแก้ปัญหาทางใจ และทำให้ได้รับประโยชน์จากเทคโนโลยีและวิทยาการสมัยใหม่ได้อย่าง เต็มที่ เพราะมีปัญหาและคุณธรรมทางจิตเป็นผู้ควบคุม ทำให้มองเห็นความไม่เท่าเทียมกันของมนุษย์ ตามกฎแห่งกรรม จึงไม่ก่อให้เกิดความวุ่นวายในสังคม ทำให้รู้จักแยกความแตกต่างระหว่าง ความหมายอันแท้จริงและความหมายที่ชาวโลกทั่วไปใช้กัน กล่าวคือ ภาษาธรรมกับภาษาคน เพื่อให้ เข้าใจโลกตามความเป็นจริง และทำให้สังคมมีสันติสุขไม่เบียดเบียนกัน ทำให้นายทุนอาจกลายเป็น เศรษฐีใจบุญ และกรรมกรกลายเป็นคนขยันขันแข็ง ประพฤติธรรมะทำให้คำว่านายทุน และ กรรมกรหายไปจากโลกด้วยวิธีของศีลธรรม ที่สำคัญทำให้เกิดสันติสุขหรือสันติภาพอันถาวรของโลก ถ้าหากว่าการศึกษาได้รับการพิจารณาจนเข้าใจถูกต้อง และได้ดำเนินไปอย่างถูกต้องตรงตามที่เป็น จริง โลกก็จะดีกว่านี้ คือจะกลายเป็นโลกของพระอรหันต์ ที่ปราศจากความทุกข์โดยประการทั้งปวง โดยไม่ต้องมีทหาร ไม่ต้องมีตำรวจ ไม่ต้องมีเรือนจำ โรงเรียนก็แทบจะไม่จำเป็น เพราะว่าอาจจะสั่ง สอนกันได้ทุกหนทุกแห่ง เพราะคนประพฤติดีอยู่ที่เนื้อที่ตัวเป็นตัวอย่าง

๔.๖ อิทธิพลแนวคิดและภาวะผู้นำทางด้านคุณลักษณะและคุณธรรมของผู้นำพระสงฆ์ ที่พึงประสงค์ ตามหลักพระธรรมวินัยมีอิทธิพลต่อสังคมไทย

คุณลักษณะและคุณธรรมของผู้นำสงฆ์ที่พึงประสงค์ ตามหลักพระธรรมวินัย ถือว่าเป็น คุณลักษณะที่โดดเด่นของพุทธศาสนิกชนกล่าวคือทำให้พุทธศาสนากลับมามีความลึกและความกว้าง มากขึ้น มีความลึกหมายความว่าทำให้พุทธศาสนากลับมา มีมิติด้านปรมัตถธรรมอีกครั้งหนึ่ง ตรงนี้มี ความสำคัญเพราะเมื่อมีการปฏิรูปศาสนาตั้งแต่รัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมา มิติด้านปรมัตถธรรมได้ถูกลด ความสำคัญจนขาดหายไป ในแง่ที่ท่านพุทธทาสมีคุณูปการอย่างมากที่ทำให้พุทธศาสนากลับมา มี ความลุ่มลึกอีกครั้งหนึ่ง และทำให้ผู้คนได้ตระหนักว่าพุทธศาสนาสามารถนำพาผู้คนให้เกิดความลุ่มลึก ทางจิตวิญญาณได้ นั่นคือ การเข้าถึงปรมัตถธรรม สามารถรู้เท่าทันมายาภาพของของตัวกูของกู จนกระทั่งสามารถเป็นอิสระจากมันได้ และท่านยังทำให้พุทธศาสนามีความกว้าง ทำให้พุทธศาสนาไม่

จำกัดอยู่แต่ในกรอบของเถรวาท แต่ขยายครอบคลุมนิกายอื่น เช่น *เซน มหายาน วัชรยาน* ที่สำคัญท่านยังขยายพื้นที่ของพุทธศาสนาจากเดิมที่จำกัดอยู่แค่พิธีกรรมหรือจำกัดอยู่แค่บางมุมบางด้านของชีวิต ไปสู่มิตติ์ด้านอื่นๆ ของชีวิตให้ครอบคลุมกว้างขวางขึ้น เช่น การทำงาน ดังท่านได้ย้ำว่าการทำงานคือการปฏิบัติธรรม ปฏิบัติธรรมมิได้หมายความว่าต้องเข้าวัด หรือเก็บตัวอยู่ในห้องพระ หรือหลับตาภาวนา แม้อยู่ในที่ทำงาน หรืออยู่ท่ามกลางผู้คนก็สามารถปฏิบัติธรรมได้

บทบาทที่สำคัญท่านได้ทำให้การปฏิบัติธรรมขยายจากชีวิตส่วนบุคคลไปสู่ชีวิตสาธารณะ นอกจากการฝึกฝนพัฒนาตนแล้ว การปฏิบัติธรรมยังหมายถึงการเข้าไปรับผิดชอบสังคม ช่วยเหลือส่วนรวมให้ดีขึ้น ไม่ใช่แค่ทำตัวให้ดีอย่างเดียว พื้นที่ของพุทธศาสนาขยายไปสู่ศาสตร์ต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นเศรษฐศาสตร์ รัฐศาสตร์ วิทยาศาสตร์ ท่านอาจารย์พุทธทาสได้ทำให้พุทธศาสนาเชื่อมโยงกับศาสตร์เหล่านี้ และพยายามทำให้ศาสตร์เหล่านี้มีเนื้อหารับใช้แก่นพุทธธรรม นั่นคือทำให้คนกลับมาเห็นคุณค่าของศีลธรรม ไม่หลงติดกับวิชาการจนเกิดความถือตัวถือตน หรือเกิดความหลงใหลในวัตถุนิยมพุทธศาสนาขยายพรมแดนจากเรื่องของบุคคลไปสู่เรื่องของสังคม การเมือง เศรษฐกิจ การศึกษา วัฒนธรรม ประเด็นเหล่านี้แต่ก่อนถือกันว่าเป็นเรื่องทางโลก ไม่ได้อยู่ในขอบข่ายของพุทธศาสนา พุทธศาสนาเป็นเรื่องของการพัฒนาตนเท่านั้น แต่ท่านอาจารย์พุทธทาสได้นำเอาหลักธรรมทางพุทธศาสนามาวิพากษ์เศรษฐกิจ การเมือง การศึกษา การพัฒนา ท่านชี้ให้เห็นว่า ระบบเหล่านี้ถูกรอบงำด้วยอำนาจของวัตถุนิยมมากเพียงใด นอกจากนั้นท่านยังได้กระตุ้นให้เราเห็นถึงความสำคัญในการปรับเปลี่ยนระบบเหล่านี้ให้เอื้อต่อการฟื้นฟูศีลธรรม ระบบเหล่านี้จึงไม่ได้อยู่นอกขอบข่ายของพุทธศาสนาอีกต่อไป

ดังนั้น การได้ทำให้สวนโมกข์กลายเป็นบ่อเกิดทางจริยธรรมและสติปัญญาแบบพุทธที่มีอิทธิพลอย่างมากต่อคนในเมือง ปัจจุบันถึงแม้วัดในเมืองแทบไม่มีอิทธิพลต่อคนในเมืองแล้ว แต่สวนโมกข์ก็สามารถเป็นแหล่งบันดาลใจในทางสติปัญญาแบบพุทธให้กับผู้ที่มีการศึกษาหรือชนชั้นกลางในเมืองได้ สวนโมกข์จึงเปรียบเสมือนประภาคาร ที่แม้อยู่ไกลถึงไชยา ซึ่งเป็นชนบทแต่สามารถสาดส่องแสงสว่างไปถึงผู้คนในที่ต่างๆ ซึ่งในเวลานั้นอิทธิพลทางสติปัญญาหรือจริยธรรมที่ผ่านวัดหรือผ่านพระได้ลดน้อยลงไปมากแล้ว แต่ว่าพุทธทาสภิกขุได้ทำให้สวนโมกข์เป็นศูนย์กลางแนวคิดพุทธศาสนาแบบปฏิรูป ซึ่งคนละความหมายกับสังฆธรรมปฏิรูป นั่นก็คือท่านทำให้ปรมัตถธรรมกลับคืนสู่พุทธศาสนา ทำให้พุทธศาสนามีความลึก ไม่เพียงนำพาผู้คนสู่ความพ้นทุกข์ แต่ยังทำให้ผู้คนสามารถก้าวออกไปเผชิญกับกระแสการเปลี่ยนแปลงอย่างใหม่ ซึ่งเป็นบทบาทในทางกว้าง และที่สำคัญแนวคิดและบทบาทดังกล่าวเป็นคุณลักษณะและคุณธรรมของผู้นำพระสงฆ์ที่พึงประสงค์ ตามหลักพระธรรมวินัยมีอิทธิพลต่อสังคมไทยในปัจจุบัน

๔.๗ อิทธิพลของพุทธทาสต่อแนวคิดของปีเตอร์ เอ. แจ็กสัน

ปีเตอร์ เอ. แจ็กสันได้เสนอวิเคราะห์บทบาทผู้นำของพุทธทาสว่า พุทธทาสภิกขุ ได้กลายเป็นจุดรวมหลักของประเด็นการถกเถียงเกี่ยวกับคำสอนนพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทในประเทศไทย ท่านได้ประเมินคุณค่าและตีคำสอนในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทตามแนวทางใหม่เริ่มตั้งแต่พ.ศ. ๒๔๗๕ โดยคำบรรยายและบทความบางเรื่องของท่านได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่ในวารสารทางพระพุทธศาสนาของไทยในช่วงคริสต์ทศวรรษที่ ๑๙๓๐ และ๑๙๔๐ แต่กว่าแนวคิดของท่านจะมีผู้สนใจในวงกว้างทั่วทั้งประเทศก็ล่วงเข้าสู่ตอนปลายคริสต์ทศวรรษที่ ๑๙๖๐ และตอนต้นคริสต์ทศวรรษที่ ๑๙๗๐ ซึ่งประเทศไทยมีรัฐบาลพลเรือนเหตุผลก็คือว่า ในช่วงไม่กี่ทศวรรษที่ผ่านมานี้เอง ชาวไทยจำนวนมากได้ตอบสนองต่อการพัฒนาอย่างรวดเร็วทางสังคม และเศรษฐกิจของชาติด้วยการยอมรับทัศนะเชิงนวสมัยนิยมและทัศนะเชิงปฏิรูปต่อพระพุทธศาสนาตามที่ท่านพุทธทาสได้แสดงไว้ตลอดเวลากว่า ๕๐ ปีที่ผ่านมา

พุทธทาสภิกขุได้รับยกย่องจากผู้สนับสนุนและศิษยานุศิษย์ว่าเป็นนักปฏิรูปหัวก้าวหน้าบางคนถึงกับยกให้ท่านเป็นบุคคลอัจฉริยะเสียด้วยซ้ำ ส่วนคนที่ไม่ชอบท่านก็ตราหน้าท่านว่าเป็นพระนอกรีตและเป็นบุคคลอันตรายที่สร้างผลงานออกมาบ่อนทำลายทั้งคำสอนของพุทธเจ้าและสถาบันพระพุทธศาสนาของไทย อย่างไรก็ตาม ผลงานที่เป็นการตีความแนวใหม่ของท่านพุทธทาสนั้นครอบคลุมทั้งด้านคำสอนและด้านปฏิบัติในพระพุทธศาสนา กล่าวตามจริงแล้ว ผลงานชั่วชีวิตของพุทธทาสภิกขุถือได้ว่าเกิดจากความพยายามที่จะพัฒนาวิธีตีความแนวใหม่อย่างทั่วถึงทะลุปรุโปร่งสำหรับองค์รวมของคำสอนในนิกายเถรวาท ซึ่งรวมถึงแง่มุมการหลุดพ้นทางจิตวิญญาณ และแง่มุมทางสังคมในคำสอนทางพระพุทธศาสนาด้วย^๖ ผลงานของพุทธทาสนั้นมีความสำคัญไม่เพียงเพราะท่านเน้นเรื่องการวิเคราะห์หลักคำสอนในพระพุทธศาสนาตามหลักเหตุผลเท่านั้น แต่เพราะทัศนะของท่านยังขัดกับรูปแบบของพระพุทธศาสนาที่ใช้สร้างความชอบธรรมให้แก่โครงสร้างทางสังคมไทยอีกด้วย สิ่งนามธรรมและเรื่องทางทฤษฎีด้วย เข้าประเด็นโดยตรงกับการเมืองและสังคมของประเทศไทยยุคใหม่

แนวคิดของพุทธทาสภิกขุเกี่ยวกับภาษาธรรม ในฐานะของสื่อที่แสดงถึงนัยทางจิตวิญญาณที่แฝงอยู่ในคำศัพท์หรือพระพุทธรูปจะเน้นเกี่ยวข้องกับอย่างใกล้ชิดกับความประสงค์ของท่านที่จะทำให้พระพุทธศาสนากลับมาใช้ได้กับคนในโลกอีกครั้งหนึ่ง การตีความพระพุทธรูปจะตามแบบภาษาธรรมของท่านไม่เพียงแต่เปิดเผยความจริงที่แฝงอยู่ในคำสอนของพระพุทธองค์เท่านั้น หากยังแสดงให้เห็นการศึกษาพระพุทธศาสนา เห็นว่า คำสอนเหล่านั้นเข้ากันได้กับโลกปัจจุบันพร้อมกันไปอีกด้วย

^๖ ปีเตอร์ เอ. แจ็กสัน, พุทธทาสภิกขุ พระพุทธศาสนานิกายเถรวาท และการปฏิรูปเชิงนวสมัยนิยมในประเทศไทย, (กรุงเทพมหานคร, สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๑-๒.

นั่นคือท่านเห็นว่า การกลับสู่สัจจะเดิมแท้ในพระพุทธศาสนามีความหมายเท่ากับการทำให้คำสอนในพระพุทธศาสนาสำคัญขึ้นมาในโลกยุคใหม่ การที่พุทธทาสภิกขุถือว่าสัจจะหรือความลึกซึ้งทางจิตวิญญาณของคำสอนในพระพุทธศาสนายังคงเข้ากันได้กับโลกปัจจุบันนี้ เพราะท่านตัดสินใจว่าความถูกต้องของคตินิยมทางสังคมแบบชาวพุทธหัวสมัยใหม่ ด้วยสิ่งที่ท่านนำเสนอว่าเป็นการกลับสู่สัจจะเดิมแท้ในพระพุทธศาสนา ความเห็นเช่นนี้คงจะมีมูลอยู่บ้าง เพราะขรรษาบางคนนิยมยกย่องพุทธทาสภิกขุขึ้นนั้น ปรากฏว่าพร้อมเสมอที่จะสนับสนุนการตีความแบบทันสมัยของท่าน ด้วยเหตุผลในทางปฏิบัติมากกว่า เหตุผลจากการเห็นว่าทัศนะของท่านแสดงถึงสัจจะทางจิตวิญญาณ^๗ นอกจากนี้ท่านยังมีส่วนในข้อโต้แย้งเกี่ยวกับบทบาทของพระพุทธศาสนาในการเป็นผู้นำพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของประเทศไทย ด้วยการที่ท่านเสนอความเห็นสนับสนุนการพัฒนาทางวัตถุโดยมีเงื่อนไขว่าการพัฒนาดังกล่าวยังคงผูกพันอยู่กับเป้าหมายทางศาสนาที่กำหนดไว้อย่างชัดเจน ในการเสนอความคิดเห็นเกี่ยวกับวิธีการเชิงพุทธสำหรับการพัฒนาประเทศนั้น^๘

มรดกของพุทธทาสภิกขุ ไม่จำกัดอยู่เฉพาะการปฏิรูปที่ท่านได้กระทำแก่หลักคำสอนในพระพุทธศาสนาเท่านั้น ในประเทศไทยนั้นมรดกทางภูมิปัญญาของท่านพุทธทาสได้แผ่เลยพ้นศาสนาออกไปในระดับนานาชาติเพราะแนวคิดต่าง ๆ ของท่านได้ส่งผลกระทบแก่วัฒนธรรมทางภูมิปัญญาของคนไทยโดยรวม ซึ่งก็ส่งเสริมจิตวิญญาณแห่งการปฏิรูปในหลาย ๆ ด้านของชีวิตสังคมไทย รวมทั้งด้านการเมืองและเศรษฐกิจนับตั้งแต่คริสต์ทศวรรษที่ ๑๙๗๐ เป็นต้นมา ท่านได้มีอิทธิพลโดยเฉพาะแก่สิ่งที่ จิม เทย์เลอร์ เรียกว่า ขบวนการทางการเมืองแบบต่อต้านอำนาจครอบงำ ในประเทศไทย อันได้แก่ บุคคลที่นิยมประชาธิปไตยและต่อต้านทหารซึ่งเป็นกลุ่มที่สนับสนุนให้มีกระจายอำนาจทางการเมืองและเพิ่มอำนาจต่อรองให้แก่ภาคส่วนที่ถูกกีดกันในสังคมไทย ในประเด็นนี้ พระสันติกโร ตั้งข้อสังเกตว่า “อาจารย์พุทธทาสเป็นบุคคลที่สำคัญคนหนึ่งในการรื้อฟื้นที่ขึ้นและให้แรงบันดาลใจแก่คนไทยที่อยากปฏิรูป แม้แต่อดีตนักศึกษาที่เคยเข้าป่าไปร่วมงานพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยก็ยังยอมรับในเรื่องนี้” ท่านยังเป็นผู้นำปฏิรูปด้านสิ่งแวดล้อม ท่านได้มีอิทธิพลอย่างมากเรื่อยมาแก่ขบวนการพิทักษ์สิ่งแวดล้อมของไทย พระประจักษ์ คุตตจิตโต ซึ่งเป็นพระนักปฏิบัติการรูปหนึ่ง เป็นผู้ที่มีบทบาทโดดเด่นมากที่สุดของขบวนการดังกล่าวในช่วงไม่กี่ปีที่ผ่านมา เทย์เลอร์ตั้งข้อสังเกตว่า “ในช่วง ๓ ศตวรรษที่ผ่านมาท่านพุทธทาสได้มีอิทธิพลอย่างยิ่งแก่นักปฏิบัติชาวพุทธจำนวนมาก ทั้งที่เป็นพระและฆราวาส ซึ่งก็รวมทั้งพระประจักษ์ด้วยโดยเฉพาะอย่างยิ่งในประเด็นที่เกี่ยวกับสังคมนิยม ระดับรากหญ้า ซึ่งมีอยู่โดยทั่วไปในคำสอนของพระพุทธเจ้า สิ่งที่สำคัญยิ่งสำหรับปรัชญา

^๗ ปีเตอร์ เอ. แจ็กสัน, พุทธทาสภิกขุ พระพุทธศาสนานิกายเถรวาท และการปฏิรูปเชิงนวสมัยนิยมในประเทศไทย, หน้า ๕๑.

^๘ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒๒.

ดังกล่าวนี้ก็คือ คนเราต้องใช้ชีวิตอย่างเรียบง่าย ไม่ตึงไม่หย่อน และเป็นมิตรกับธรรมชาติ วิธีชีวิตเช่นนี้ขัดกันอย่างยิ่งกับแนวคิดตะวันตกเกี่ยวกับการพัฒนาสู่ความทันสมัย ความสำเร็จทางสังคม เศรษฐกิจ อีกทั้งความก้าวหน้าของบุคคลแต่ละคนและของประเทศชาติ ซึ่งทั้งหมดนี้ฝังตัวอยู่ในทฤษฎีการพัฒนาแบบต่าง ๆ ตามแบบทุนนิยม^๙

จะเห็นได้ว่า ปีเตอร์ เอ แจ็กสัน แม้จะเป็นชาวต่างชาติได้สนใจภาวะและบทบาทผู้นำของพุทธศาสนาที่มีอิทธิพลต่อสังคมไทยในทุก ๆ ด้าน ดังนั้น ท่านจึงเป็นต้นแบบของพุทธศาสนิกชนและสังคมทั่วไปในต่างประเทศทั้งแนวคิด รูปแบบในการดำรงชีวิต สังคม สิ่งแวดล้อม ด้วยเหตุนี้องค์การสหประชาชาติจึงยกย่องท่านเป็นบุคคลสำคัญของโลก

^๙ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕๘.